

МОВНО-ЕСТЕТИЧНІ ЗНАКИ КУЛЬТУРИ В ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

---

30 жовтня 2007 року виповнюється 70 років докторові філологічних наук, професору, завідувачеві відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України Світлані Яківні Єрмоленко. За багаторічну наукову діяльність С. Я. Єрмоленко написала понад 250 праць із української лінгвостилістики, культури мови, правопису, синтаксису, мови фольклору. У доробку Світлани Яківни словники та підручники української мови. С. Я. Єрмоленко — відповідальний редактор часопису «Культура слова», вона один з авторів і членів редколегії енциклопедії «Українська мова». Щиро вітаємо Світлану Яківну Єрмоленко з ювілеєм і пропонуємо читачам її нову розвідку.

У статті обґрунтовано поняття мовно-естетичних знаків національної культури в їх проекції на історію української літературної мови, наголошено на значенні художньо-літературного дискурсу у збагаченні загальнолітературного словника. Проаналізовано текст «Бнеїди» І. П. Котляревського щодо вираження в ньому національної ідеї та поняття рідної мови.

Ключові слова: мовно-естетичний знак культури, мистецтво слова, афоризм, метод індивідуальної рефлексії.

1. Літературна мова — суспільно-історичний феномен. Історія української літературної мови становить невіддільну частину історії національної культури. У другій половині ХХ ст. в українському мовознавстві утвердився погляд на історію літературної мови як на історію розвитку її стилів. Поняття, в яких осмислюється розвиток літературної мови, детерміновані суспільно-історичними оцінками створених писемних текстів, характеристикою загальномовної (лексичної, граматичної, орфоепічної, орфографічної) та стильової норми, виявленям традиційного і новаторського підходу до використання мовних одиниць у різних комунікативних сферах і ситуаціях.

Рівень розвитку літературної мови визначається, зокрема, наявністю різноманітних за тематикою і стильовими напрямками текстів, взаємодією літературної мови і діалектів, закономірністю функціонування усної та писемної форм літературної мови. Ознакою нормативності й кодифікованості літературної мови є практика створення лексикографічних праць.

Загальновідоме положення про нетотожність понять «літературна мова» і «мова художньої літератури» не заперечує того факту, що на всіх часових зрізах літературної мови художні тексти визнаються одним із важливих критеріїв становлення літературної норми. У зв'язку з цим традиційно художні тексти використовують у лексикографічній практиці для тлумачення значень слів, фразеологізмів, для фіксації змін у динамічній загальномовній та стильовій нормі. Культивуючи загальномовну норму, автори словників, граматик послуговуються

художніми текстами. Останні є джерелом для вироблення естетичної доцільності щодо вживання різних за стилістичною оцінкою мовних засобів. Досліджуючи співвідношення загальномовної норми і стильової, М. М. Пилинський наголошував: «Художній стиль є основним зразком норми літературної мови, на який орієнтуються інші стилі»¹. Цю думку дослідник висловлював, посилаючись на О. Потєбню, на його концепцію естетично-стилістичного аналізу словесно-художніх творів як перший і необхідний щабель вивчення літературної мови.

Аналіз художніх творів з погляду історії літературної мови пов'язаний із застосуванням різних підходів і методик опису. Наприклад, пишучи про мову «Енеїди» І. Котляревського як факт нової української літератури XVIII ст., П. Житецький використовував поняття «літературна традиція», «етнографічний і поетичний реалізм», «гумор як основний настрій в “Енеїді”», «літературна пародія», «змальовання», «жвава картина», «засоби творчого живопису», «пластичний малюнок», «індивідуальні характери» тощо, які виявляють літературознавчо-стилістичний підхід до аналізу художнього твору. Автор наголошує на живучій і тривкій літературній традиції, «що спиралась на стихійну силу народної мови і нерозривно пов'язаний з нею народний метод думки і почуття»². І. Котляревський, на думку Житецького, володіючи російською літературною мовою, міг би, як і багато його земляків, працювати на ниві російської літератури, але «прислухаючись до свого художнього чуття, з повною вірою у могутність рідної мови, він підкорився її поетичному впливу»³. П. Житецький наводить значну кількість цитат із тексту «Енеїди», що підтверджують «поетичний реалізм» твору і те, що І. Котляревський «дивився на світ Божий очима українця»⁴.

Історики літературної мови, оцінюючи мову І. Котляревського, оперують поняттями «лексичне багатство української мови», «народна фразеологія», «побутова лексика», «іншомовна лексика», «дієслівні синоніми», «характеризуючі порівняння»; відзначають діалектні особливості авторської мови, вживання паралельних відмінкових закінчень, дієслівних форм, сполучників і сполучних слів із старокнижної української мови тощо⁵. Кваліфікація ужитих у творі фразеологізмів, трансформованих ідіоматичних висловів не виходить за межі їхньої оцінки як структурно-мовних явищ. Тим часом цитовані фразеологічні звороти, мінітексти з «Енеїди» засвідчують безпосередній зв'язок висловлювань із глибинним змістом твору Котляревського і з характерними ознаками національно-мовної свідомості українців.

Як об'єкт соціолінгвістики літературна мова оцінюється в опозиції до нелітературної. Її зв'язки з територіальними та соціальними діалектами виявляються в шкалі стилістичних оцінок. На діахронічному зрізі простежуємо періоди ототожнення літературної мови і мови художньої літератури (кінець XIX — початок XX ст.) і періоди розходження, протиставлення названих феноменів. Вияв останньої тенденції спостерігаємо в кінці XX — на початку XXI ст., коли активізується у мовно-художній практиці орієнтація на розмовну некодифіковану мову. Хоч у сучасній теорії розвитку літературних мов наголошується на нетотожності понять художньої і літературно-нормативної мовної практики, проте літературно-художній дискурс становить важливе джерело історії україн-

¹ Пилинський М. М. Мистецьке слово і мова // Мовознавство. — 1982. — № 6. — С. 47.

² Житецький П. Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. // Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія. — К., 1987. — С. 228.

³ Там же. — С. 228.

⁴ Там же. — С. 232.

⁵ Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1958. — Т. 1. — С. 149–162.

ської літературної мови, надто якщо розглядати цю історію в аспекті відображення концептів національно-мовної свідомості.

2. Мовно-естетичні знаки культури в художньо-літературному дискурсі. Словосполучення *мистецтво слова, мова як мистецтво* традиційно застосовують передусім до мови художньої літератури. Ними оперують, коли досліджують стилістичні можливості мови або загальнотеоретичні питання художньої мови як моделі світу. З філософського погляду, мова — не просто форма літератури, а сутність суспільно-пізнавальної і естетичної природи літературних текстів. У художній літературі, багатій скарбниці образів національної мови, її ритмів, синтаксично-інтонаційних побудов, текстових композицій, мова виявляє себе як мистецтво. З мистецтвом мови І. К. Білодід пов'язував фольклорні твори, зразки досконалого ораторського слова, сценічну, декламаційну мову⁶. Розвиваючи думки О. Потєбні («Мова не тільки матеріал поезії, як мармур — скульптури, але сама поезія...»⁷), Д. Овсянико-Куликовського («Живопис і скульптура є лише переклади внутрішньої мислительно-словесної художньої діяльності на іншу мову — фарб, форм, ліній»⁸), тобто наголошуючи на філософсько-лінгвістичному вченні про слово як першооснову всіх мистецтв, дослідник зауважував: «Слід пам'ятати, що характер (“матеріальність”) мови і матеріалів інших мистецтв відмінний. Фарба, камінь та інші у своєму початковому стані соціально індиферентні до майбутнього задуму. Слово, мові властива соціально-естетична активність ще до того, як до них доторкнулася рука художника»⁹.

Поняття мовно-естетичних знаків культури (далі — МЕЗК) становить синтез індивідуального й суспільно-комунікативного, колективного підсвідомого, емоційного й раціонального, експліцитного та імпліцитного. Непересічні мовні особистості володіють талантом, інтуїцією відчувати колективний досвід у сприйманні естетичної природи слова й трансформувати його в такі досконалі мовні форми, які мають концептуальний зміст і володіють механізмами естетичного впливу на мовців. Цей вплив передбачає існування спільного для творця і для користувача простору культури.

Мова як засіб самовираження автора має таку особливість: у той момент, коли письменник створює текст, вона вже обтяжена соціально-культурною інформацією. Під пером майстра мова модифікується, змінюється і починає нове життя в колективній національно-мовній свідомості. Пор.: «Думка у слові перестає бути власністю мовця і отримує можливість жити самостійно від свого творця»¹⁰.

Мовно-естетичні знаки культури — це висловлювання, що живуть самостійним життям незалежно від твору, в якому вони вжиті, і від авторського задуму. Самочинність МЕЗК зумовлює їх відтворюваність у нових комунікативних ситуаціях. Змінюється суспільна ідеологія, формуються нові естетичні смаки, проте цілісність національної культури тримається на сутності МЕЗК, на тих висловлюваннях, які здатні викликати рефлексію над словом. Нашарування різних прочитань, різних ідей, виявлення тих потенційних змістів, які не передбачав автор, пов'язане з особливостями пізнання, з психологією творчості. Коли письменник шукає образ, він не завершує свого пізнання. Фіксує певний момент творчості, використовує мову репрезентує засоби вербалізації образного осмислення певної ідеї. Якби ця ідея знайшла для митця словесне втілення, тобто була готовою, завершеною ідеєю, не було б потреби втілювати її в образ. З погля-

⁶ Білодід І. К. Стилістика // Білодід І. К. Вибрані праці : В 3 т.— К., 1986.— Т. 3.— С. 44–45.

⁷ Потєбня А. А. Мысль и язык.— К., 1993.— С. 157.

⁸ Овсянико-Куликовский Д. Язык и искусство.— СПб., 1895.— С. 69.

⁹ Білодід І. К. Зазнач. праця.— С. 49.

¹⁰ Потєбня А. А. Зазнач. праця.— К., 1993.— С. 128–129.

ду психології творчості МЕЗК можна вважати «своєрідним продовженням роботи духу, для якого мова прокладає шлях»¹¹. У момент об'єктивації думки вона вже стає іншою. Ця зміна відбувається під впливом мовного вираження і соціально-історичного буття людини. О. Потебня наголошував на ролі самосвідомості автора, на тому, що вона, як і народжуване слово, формується інстинктивно.

Мова як мистецтво — особливий феномен. На думку О. О. Потебні, «Мистецтво — мова художника, і як за допомогою слова не можна передати іншому своєї думки, а можна тільки збудити в ньому його власну, так не можна її висловити і в мистецькому творі; тому зміст цього останнього (коли твір завершений) розвивається уже не в художника, а в тих, хто його розуміє»¹². Зміст МЕЗК здатен рости; його приймають за свій ті, хто читає, слухає. У них постійно виникає думка «Так хотів би сказати і я». Серед МЕЗК багато афористичних висловів, що своїм змістом і формою створюють естетичний ефект, виявляють здатність відтворюватися, входити в нові суспільно-культурні контексти, врешті, насолоджуватися ними, пор.: «Схильність насолоджуватися в явищах їхнім власним достоїнством невіддільна від бажання шукати в них внутрішньої законності»¹³.

3. Афористичність мовно-естетичних знаків культури. Позачасову природу МЕЗК можна простежити на існуванні афористичних висловів, наприклад, із творчості Г. Сковороди: «З усіх утрат втрата часу найтяжча», «Уподібноїся пальмі: чим міцніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здійснюється вона догори», «Тоді пізнається цінність часу, коли він втрачений», «Без ядра горіх ніщо, так само і людина без серця», «Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами, як риба у воді, так і ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих», «Старість — нагорода гарної юності», «Життя наше — це подорож, а дружня бесіда — це візок, що полегшує мандрівникові дорогу», «Один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий»¹⁴. Філософське осмислення людського життя, характерів людини, пошуку істини — такий найзагальніший зміст висловлювань Сковороди. Вони функціонують як усупільнена народна мудрість, прибрана у форму української літературної мови.

Джерелом української афористичної мови стала й «Енеїда» І. Котляревського. Щоправда, фіксація крилатих висловів із цього твору підпорядковується різним оцінним критеріям — як індивідуальним, так і суспільно-історичним. Частина з них найтісніше пов'язана з українськими пареміями, ґрунтується на тих цінностях, які освячені українською народною культурою, пор. висловлювання, які зафіксовані в численних джерелах, присвячених аналізу мовної творчості І. Котляревського: «Коли чого в руках не маєш, то не кажи, що вже твоє», «Не розглядивши броду, не лізь прожогом перший в воду», «Не так то діється все хутко, як швидко кажуть нам казок», «Мужича правда є колюча, а панська — на всі боки гнуча»¹⁵.

Здавалося б, що «Енеїда» І. Котляревського, яку вже цитовано у Словнику української мови за редакцією Б. Грінченка, у Словнику української мови в 11-ти томах, добре простудійована лексикологами і лексикографами. Лінгвісти шукають особливостей індивідуального у вживанні загальновідомих слів, а лексикографи виявляють загальномовне словникове в індивідуальних персоніфікованих текстах. Словник, у якому до виділених значень реєстрових

¹¹ Шляхова Н. М. «Спроба виразити невиразальне» (Потебнянська теорія автора) // Вісн. Харк. ун-ту. Сер. : Філологія. — Х., 2000. — № 491. — С. 421.

¹² Там же. — С. 130.

¹³ Потебня А. А. Значч. праця. — К., 1993. — С. 55.

¹⁴ Степанішин Б. І. Українська постична афористика минулого тисячоліття. — Тернопіль, 2004. — 208 с.

¹⁵ Там же. — С. 34–35.

слів використовуються ілюстрації з конкретних текстів, засвідчує певний історичний зріз літературної мови. Водночас ілюстративний матеріал віддзеркалює й естетичне сприймання мови, виявляє опосередковано МЕЗК.

У функціонуванні МЕЗК простежуються процеси інтелектуалізації літературної мови. Розвиваючи теорію інтелектуалізації літературної мови, Л. І. Шевченко зазначає: «Літературна форма мови для високорозвинених націй є найвищою формою самоідентифікації, оскільки саме в ній відбиті послідовно коди свідомості, ментального відчуття досвіду, символи національної культури»¹⁶. Йдеться про стильово розгалужену, поліфункціональну мову.

Національна літературна мова — це творчі зусилля попередніх поколінь. У створених текстах як мовно-естетичних знаках культури відбувається процес усвідомлення, концентрації естетичних та моральних ідеалів. Вони поширюються й на поняття літературної мови — осмисленої інтелектуальної діяльності народу. Належність літературної мови до складників, що не лише формують, а й визначають національну культуру, зумовлює конкретне, пов'язане з історичним часом функціональне навантаження мовно-естетичних знаків. Упізнаваність, відтворюваність, здатність частково видозмінювати мовні форми, залишаючись виразником концептуального й естетичного змісту, властива мовним знакам культури. Згадаймо початок «Енеїди» І. П. Котляревського: «Еней був парубок моторний І хлопець хоть куди козак, Удавсь на всеє зле проворний, Завзятійший од всіх бурлак».

Ці рядки стали відомими, цитованими, тобто афористичними, і ввійшли в збірники крилатих слів, набувши вторинної семантики в нових часових контекстах. А втім, це не завадило відомому перекладачеві, тонкому знавцю мови А. Содоморі звернутися до прочитання їх як тексту, що потребує філологічного аналізу. Справді, як треба розуміти вислів (Еней) *на всеє зле проворний*? Його зміст залежить від того, як наголосимо два слова *зле* і *проворний*. Якщо наголосимо слово *зле*, підкреслимо «зло» в самому характері Енея, якщо наголосимо слово *проворний*, підкреслимо, що «зло» поза ним, тобто на «зло» спрямована енергія, дії Енея.

Зауважимо, що в цьому конкретному випадку сама проблема членування тексту на словосполучення виникла у зв'язку з народнорозмовним, діалектним значенням лексеми *зле*: для носіїв південно-східних, північних говорів існує одна лише можливість прочитання рядка: *на всеє зле / проворний*. Для носіїв південно-західного наріччя слово *зле* досить частотне у прислівниковій функції (пор. *зле почуває себе, йому зле* і под.), через що й виникає різне прочитання зазначеного рядка. Саме на проворність, розторопність, мудрість, що допомагають героєві знайти вихід із скрутного, «злого» становища, вказує і відповідний епітет в оригіналі, що простежує А. Содомора, розкриваючи семантику, яку вкладав у ці слова І. Котляревський. Перекладач звертається до тексту Гомерової «Одіссеї», до перекладів, залучає тлумачення загальнономовних словників і робить такий висновок: «Іван Котляревський був ближчий до античності, аніж ми, сьогоднішні... Наша «Енеїда» — твір класичний... Такі твори, хоча й прочитані від дошки до дошки (як тут не згадати Шевченкові слова: «Не минайте ані титли, Ніже тії коми!» — С. Є.), все ж залишатимуться непрочитаними. Їх мусимо прочитувати в контексті нашої історії, культури, ментальності, у контексті європейської літератури взагалі»¹⁷.

¹⁶ Шевченко Л., Шулінова Л. Стилїстика української літературної мови: функціональна діагностика тексту : Навч. посібник. — К., 2004. — С. 71.

¹⁷ Содомора А. Під чужою тінню. — Л., 2000. — С. 39–41.

4. **Національна ідея і рідна мова в «Енеїді» І. П. Котляревського.** Нові покоління потребують нового прочитання класики, оскільки змінюється обсяг активного і пасивного словника читачів, змінюється суспільний контекст, дискурс твору. Змінюються природні умови, навколишня дійсність, відбиті в денотатно-сигніфікативних зв'язках мовних одиниць, що впливає на прочитання змісту і сприймання мовно-естетичних знаків культури. Декодування словника тексту охоплює як визначення, ідентифікацію реалій, так і виявлення концептів, у яких утілено основну думку твору. Як це можна робити компетентно, переконливо, спираючись на відтворення історичного контексту, показав наш сучасник В. Шевчук, розкриваючи зміст «Енеїди» І. П. Котляревського¹⁸. Його прочитання твору спонукало до осмислення національної ідеї й виокремлення концепту «рідна мова» у тексті «Енеїди». Новаторський геніальний твір І. П. Котляревського явив енергію, не підвладну часові. Здавалося б, кожне слово поеми задокументували мовознавці, відома частота його вживання, ілюстрації з «Енеїди» промовляють до читача зі сторінок лексиконів, граматики, шкільних підручників. Та не випадково кажуть, що пущена у світ напівправда гірша, ніж неправда. В радянській школі вивчали уривки з поеми, в яких відбито соціальний зміст твору, а ті частини «Енеїди», що в них закладено наскрізну ідею рідної мови, національну ідею, втілену в конкретні мовно-естетичні знаки, з відомих причин заличалися неактуалізованими, непрочитаними.

Проаналізуймо, що означала для Котляревського, для його доби думка: «Но тільки щоб латинське плем'я Удержало на вічне врем'я Імення, мову, віру, вид». Хіба це стосується далекої історії латинського племені? Хіба не треба тлумачити його в контексті не тільки XVIII ст., а й іншої ситуації, так само проєктованої на українсько-російські відносини?

«Заклятий острів перед нами
І ми його не минемо,
Не пропливем нігде човнами,
А на йому пропадемо (...)
Не будеш тут ходити на парі,
А підеш зараз чотирма.
Пропали! Як сірко в базарі!
Готовте шії до ярма!

По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне що волом:
І будеш в шлuzі походжати,
До броваря дрова таскати,
А може, *підеш бовкуном*».

Із жартівливо-серйозним висловом *по нашому хохлацьку строю* пов'язуються троянці, які не можуть оминати «заклятого острова», що постав перед ними. Приймаючи тлумачення В. Шевчука, що «поема, в суті своїй, була антиросійська», можна вбачати в лютий чарівниці Цірцеї російську царицю, яка зруйнувала Запорозьку Січ. Заклятий острів — Росія, що панувала в Європі й підпорядковувала своїм інтересам життя інших народів.

Увага Котляревського до важливого джерела духовності — мови — простежується в усьому тексті поеми. Протиставлення своєї і чужої мови відбито і в синонімічних назвах *язик* і *мова*, що вживаються на позначення характерних ознак різних етносів — їхніх мов.

«Ходили там чи не ходили,
Як ось вернулись і назад
І чепухи нагородили,
Що пан Еней не був і рад.
Сказали: “Люди тут бормочуть,

Язиком дивним нам сокочуть,
І ми їх *мови* не втнемо,
Слова свої на ус кончають,
Як ми що кажем їм, — не знають,
Між ними ми пропадемо”».

¹⁸ Шевчук В. «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко // Дивослово. — 1998. — № 2. — С. 5–9; № 3. — С. 6–10.

Протиставлення своєї і чужої мови підтверджується і наступним текстом, у якому йдеться нібито про латинську (піярську) граматику, однак несподівані церковнослов'янські *тму, мну, здо, тло* підказують нам, що «плем'я» згодом не «по-латинському гуло», як написано в Котляревського, а по-польському чи по-московському. У Польщі була видана згадувана шкільна граMATика, а в Московській державі панували традиції церковнослов'янської мови. Тому й закінчення слів на *ус* і назва церковнослов'янських літер *тму, мну, здо, тло* — це ознаки мовного питання, нерозривно пов'язаного з питанням культури українців саме в часи І. Котляревського, коли давалися взнаки наслідки і польської, і московської політики щодо України. Порівняймо, як характеризує цей період В. М. Русанівський: «Царський уряд, ліквідувавши політичну автономію України, поставив собі за мету повністю нівелювати й український народ, влити його в великоруську націю. Освіта українською мовою не тільки не розвивалася, але й переслідувалася»¹⁹.

Для І. Котляревського питання мовної самобутності було важливим. Розрізнення слов'янських мов виступає засобом виокремлення різних народів і водночас ключем для захованої в тексті «Енеїди» таємниці. Вислів І. Котляревського про те, що українці мають *удержати на вічне врем'я імення, мову, віру, вид*, не втратив своєї актуальності і в наступні століття, а його філософське, естетичне значення оновилося у творчості Б. Олійника. У поемі «Доля» читаємо:

«...на розпугті доріг історичних
Не загубили ми власне обличчя,
Ймення, характер, поставу і звичай...»

Безсумнівним у рядках Б. Олійника є текстовий перегук з «Енеїдою» І. Котляревського. Отже, енергія, закладена в класичному творі, виявилася позачасовою, позапросторовою, і саме простір — полтавська земля як батьківщина і І. Котляревського, і Б. Олійника, очевидно, спричинилися до діалогу із нащадками.

5. Часові параметри мовно-естетичних знаків культури. Відгук народного слова знаходимо в словниках української мови, що фіксують різні часові зрізи національної мови й мовної свідомості. Від Словника за редакцією Б. Грінченка веде свій початок тлумачення слова з позначкою «діалектне» *бовкун*. Для сучасних мовців його значення не актуалізоване, бо реалія «віл без пари» відійшла в минуле.

У мові українців слова *віл* і *плуг* мають символічне значення: варто згадати усталені порівняння з *волом*, або фразеологізми, зокрема і поетичні, із *плугом*. Це наскрізні образи в українському фольклорі, художній літературі. Вони засвідчують хліборобське світобачення народу, а також таку рису національного характеру, як терплячість. Знакова функція цих слів-символів відбита і в тексті «Енеїди».

В одній строфі поеми вжито дві назви *віл* і *бовкун* — «віл, якого використовують у роботі без пари». Для автора, мабуть, важливо було наголосити не на прямому значенні слова *бовкун*, а на метонімічному: *підеш бовкуном* — це «збіднієш, підеш із торбами». Саме такий зміст встановлюємо з ілюстрації, наведеної у Словнику за ред. Б. Грінченка: «Нізащо й вола другого купить: бач, бовкуном іде»²⁰. У цьому словнику виділено усталене словосполучення *танцювати бовкуном* — із значенням «танцювати одному»²¹. Значення слова *бовкун* «самітник, одинокий, без пари» прочитується в назві і змісті новели Гр. Тютюнника «Бовкун». Про головного героя новели Свирида Хорошуна читаємо: «Тож і родило

¹⁹ Русанівський В. М. Історія української літературної мови.— К., 2001.— С. 147.

²⁰ Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка.— К., 1958.— Т. 1.— С. 78.

²¹ Там же.— С. 78.

як на показ... А більше роздавалося. Не всім, щоправда, а тим, кого знав Свирид за людей путніх — не хитрих, не підлабузливих, роботящих, яким був і сам: у роботі — віл, у пораді — мудрець, у компанії — співака та веселун»²². Очевидно, *бовкуном* Свирид Хорошун названий тому, що був без пари, самотній. Письменник міг чути таке слово серед людей, на таку назву новели про людський характер міг напштовхнути автора і Словник за редакцією Б. Грінченка. Відомо, як захоплювався Гр. Тютюнник цим словником. Отже, можемо простежити традицію вживання характеристичного слова від «Енеїди» І. Котляревського до сучасної прози. Тим часом Словник української мови в 11-ти томах фіксує таке значення слова *бовкун* «2. *зневажлив*. Про відлюдкувату, мовчазну, похмуру людину». Однак наведена ілюстрація з тексту Панаса Мирного не переконлива, пор.: «— Добра хата, хоч конем грай! Не такому б бовкунові, як дід Улас, вона личить». Очевидно, тут мова про самотнього, самотнього чоловіка, якому не личить велика (добра) хата. Так тексти художньої літератури, виконуючи роль МЕЗК, допомагають уточнити словникові тлумачення.

Естетизуватися можуть не лише крилаті вислови, а звичайні побутові, загальноживані слова. Специфіка поетичного сприймання відповідної реалії, прагматичний, оцінний контекст зумовлюють перетворення відповідної назви на мовно-естетичний знак національної культури. Чи не в тому й секрет безсмертних творів, що вони щоразу відкривають читачам нові змісти? Це підтверджує справедливості думки: «Твір, який читають, має теперішнє, твір, який перечитують, має майбутнє».

Часовий і просторовий вимір освяченого літературою слова безмежний. Леся Українка писала: «Не міряй ти безмірного безкраїм». Таким безмірним, безкраїм, безмежним, нескінченним і неосяжним є пізнання закладеної в художніх текстах інформації. Чимало зусиль науковців витрачено на доведення тези про специфіку поетичної мови, відмінність її від загальноживаної мови. Відоме визначення поетичної мови як такої, що існує сама в собі, що зосереджує увагу на самому слові, спирається на твердження про функціональне ускладнення мови. Проте це визначення можна застосувати тільки до певного різновиду художніх текстів. Ті ж із них, що є джерелом поповнення національних мовно-естетичних скарбів, не замкнуті на мовній одиниці як такі. Вони стають знаковими для національної культури, коли переживаються читачами, проходять етап чуттєвого освоєння слова, утворюючи у свідомості людей як певна ідея.

6. Метод індивідуальної рефлексії над словом. Мовно-естетичні знаки національної культури пов'язані з фольклором, художніми текстами, з тим культурним дискурсом, у який занурений мовець, автор, читач. Механізм витворення і об'єктивного існування таких знаків засвідчують рефлексії над словом А. Содомори, зокрема, в книжці «Наодинці зі словом». Показовий вибір слів і їх групування, що стали назвами розділів-образків про освячену національною культурою назву і про її асоціативне поле: *сова, дзвіниця; дума, думка, чоло; форма, хата, тінь; дим, вогонь, попіл; скрипка, сльоза, камінь; крапля, листок, вітер; квіточка, травинка, росинка; сміх, усмішка, насмішка; бесіда, зустріч, та най там!; година, okazія, момент; світлина, персона, опінія; латина, книга, архіваріус; палиця, обрій, комета; відчуття, зір, слух; нюх, смак, дотик; свіча, рука, молитовник; Різдво, Великдень, Спаса*²³. У кожного, як пише автор, «своя стежка у світ слова, у світ, що поза словом». Але митець, як і будь-який мовець, що творить свій текст, не може зійти з цієї стежки, не може оминати світ, у якому

²² Тютюнник Г. М. Твори. Оповідання / Упоряд. А. Шевченко; передм. О. Гончара.— К., 1984.— Кн. 1.— 328 с.

²³ Содомора А. Наодинці зі словом.— Л., 1999.— 476 с.

живе. Бо це земля, по якій він ходить, повітря, яким дихає. А повітря насичене звуками рідної мови, словами, що пов'язують минуле й майбутнє, фольклорну традицію й класичні мовні образи. Слово набуває додаткової сили, усталившись у стійкому словосполученні, виринаючи в пам'яті разом із ситуацією, із мовленим устами конкретної людини.

Читаючи книжки А. Содомори, занурюємось у світ творення й функціонування мовно-естетичних знаків національної культури. Відкриваємо водночас новий для сучасної лінгвокультуроґії метод, що доповнює метод слова і речі методом індивідуальної рефлексії над словом, у якому поєднується мовний досвід перекладача, досвід людини, зануреної в національні мовні традиції, зокрема і в їх ареальному вимірі, і водночас автора, який сприймає світ інших національних культур через перекладацьку практику. Можливо, для авторського тексту А. Содомори найвдалішим було б визначення його як індивідуальної мовної картини світу. Однак цей термін усталився щодо художніх текстів. Тим часом маємо справу з науково-есеїстичною літературою. У такому тексті не дослідник видобуває певними методами інформацію про авторську мовну картину світу, а сам автор розкриває перед читачем свої уподобання, аналізує естетичну природу слова, іншими словами, визначає, *що* із загальномовного, для інших мовців, можливо, й нейтрального, перетворилося на знаковий факт авторської естетики.

Різноманітність авторських індивідуальних стилів виявляє пейзажна українська лірика. Водночас вона є словесним поетичним образом української природи. Кожний поет малює свою картину. Але сприйняті багатьма образи можуть набувати значення узагальнених мовних картин. Це зліпок із психологічного сприймання, моменту настрою, емоційна, почуттєва пам'ять, зафіксована у слові. Мовно-естетичний знак упізнає читач, пригадуючи відповідні реалії, ситуативний контекст, зокрема й вербальний, супроводжуваний загальномовними конотаціями, наповнений прагматичним змістом. Знаковими для українців є поетичні рядки Т. Шевченка: «Летим. Дивлюся, аж світає, Край неба палає, Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає. Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Меж ярами над ставами верби зеленіють»²⁴. Літній світанок знаходить словесне вираження у численних поетичних рядках. Ось як описано ранок на річці в поезії І. Качуровського:

«Які різноманітні голоси!
І все довкола має власний голос.
Шепоче сухо сонна осока,
В рогіз заїдеп — він шумить інакше,
Він відзивається ніжніше, м'якше,
Коли його мій човен наляка.

Плеснеш «шостом» — рікою підуть луни,
І ти почувеш тихий дзвін.
Це очерет...
В тишині
Росте гудіння бджіл різноголосе.
А ти принишк. І слухаєш в півсні:
Чи не почувеш, як спадають роси?»

Мовно-естетична знаковість наведеного уривка реалізується тільки для того читача, який знайомий з конкретними реаліями української природи (*осока, рогіз, очерет, лепеха, липа, бджоли, роси*), коли будь-яка пейзажна деталь промовляє про бачене, відчуте, сприймане колись чи тепер. Конкретно-чуттєвий образ перебуває в певному просторово-часовому полі. Для того, щоб названі реалії із зовнішніх атрибутів природного довкілля перетворилися на мовно-естетичні знаки національної культури, вони повинні увійти у мовну свідомість читача. Він має відчутти звукові образи, сприйняти їх як поняття, об'єктивоване в семантиці дієслів *шумить, шелесне, шепоче, бриніти, почувються*, іменників *голос, дзвін, скрипи, гудіння, луна*, словосполучень *різноголосе гудіння, підуть луни*. Все, що концентрується в семі «звук», знаходить вираження в цілісному уривку,

²⁴ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т.— К., 1989.— Т. 1.— С. 182.

кульмінація якого втілена в змісті риторичного питання: *Чи не почувши, як спадають роси?* Наявність семи «звук» у риторичному питанні контрастує нібито з попереднім «звуковим» контекстом: роса передусім зоровий і дотиковий образ, а не звуковий. Звернімо увагу на епітети до слова *роса*, серед яких розрізняють означення з семантикою кольору, блиску (*біла, бісерна, блискуча, діамантова, золота, іскриста, кришталева, матова, перлиста, прозора, різнобарвна, самоцвітна, сива, світла, сіра, смарагдова, срібна, чиста*), а також кількості, розміру, температури (*велика, важка, краплиста, крижана, холодна, густа, дрібна, прохолодна, свіжа, рясна, тепла, щедра*)²⁵. В усталеному словосполученні *падають (спадають) роси* наявна імпліцитна сема «звук», що виявляється також у дієслівних означальних характеристиках на зразок *дзвенять роси* (Б. Харчук). Пор. також об'ємну психологічну характеристику роси у прозі В. Підмогильного: «Замість слів чарівних падали її (ночі) сльози на землю росою — холодною, як самотність, чистою, як моління, тихою, як сум».

Психологічний зміст епітета — ознака сучасних текстів, у яких будь-яка характеристика стану людини може переноситися на явище природи. У прозі Є. Пашковського натрапляємо на епітетне словосполучення *розкайна роса* у такому контексті: «ти б не міг його (близьке майбутнє) виказати, передати, якщо б розказував і сто літ, виплакуючи слова з щирістю розкайної роси над полями неправедності». Плакати, розкаюватися за своє неправедне життя може людина. Її сльози традиційно порівнюються з росою. Варто згадати Шевченкові *сльози-роси*, що побутують у складі семантико-синтаксичних паралелізмів. План природних реалій (роса на полях) нашаровується на план людської психології, результатом чого виступає ускладнений образ — характерна ознака сучасного художнього мислення.

У поетичному словнику літературної мови спостерігаємо ускладнення семантики загальноживаних мовних одиниць. Йдеться про семантичну трансформацію слів як складників авторських метафор, метафор-загадок, розгадування яких пов'язане з проникненням в реалії національної культури. Наприклад, у поезії М. Вінграновського «Ходімте в сад», де звичними є слова *сад, яблуня, груша, слива; колосок, поле, тиша, вітер, колискова, кажани*, звертаємо увагу на метафору: «То кажаниний ряд Заплутався у сонному волоссі ночі». Поряд із метонімічним перенесенням *пахучі очі квітів* метафора *сонне волосся ночі* виявляє ускладнення асоціативного поетичного мислення, коли до звичних асоціацій на зразок *сон і ніч* додається несподіваний зв'язок *волосся і ніч*. А втім, такий зв'язок підготовлений конкретно побутовою реалією: уночі літають кажани і заплутуються у волоссі.

Прочитання змісту МЕЗК потребує заглиблення в історію літературної мови. Неодмінний складник цієї історії — узагальнені, ословлені поняття рідної природи, звичного побуту, духовної культури. Кожний часовий зріз історії літературної мови репрезентує типові мовно-естетичні знаки національної культури.

S. Ya. YERMOLENKO

LINGUISTIC AND AESTHETIC CULTURAL SYMBOL IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article expounds the concept of linguistic and aesthetic symbols in the national culture and their usage and impact on the history of the Ukrainian literary language. It highlights the ways literary discourse has contributed to the expansion of the general vocabulary. The article offers an analysis of Ivan Kotlyarevsky's poem «Eneida», focusing on the ways the poem's text expresses the concepts of the national idea and mother tongue.

Key words: linguistic and aesthetic cultural symbol, language arts, aphorism, individual reflection method.

²⁵ Словник епітетів української мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 1998. — С. 290–291.